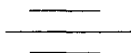

K	Ó	G	Á	V	A	F	T
E	A	L	T	A	T	Ó	I
Z	K	R	S	F	R	Ó	S
S	Ü	I	Z	L	E	T	Z
E	L	N	É	Ó	J	A	T
L	V	G	P	R	T	R	A
Z	Á	A	M	Á	E	I	S
S	R	T	Á	N	L	S	Z
É	O	Ó	Y	A	M	I	Í
T	S	S	N	K	E	E	V
R	I	Z	A	Ó	K	S	V
E	É	A	M	A	M	É	E
K	J	N	Y	Á	R	K	L

12+2 pont

DR. H. TÓTH ISTVÁN
 egyetemi docens
 Lomonoszov Egyetem
 Moszkva

A közmondásokról, a szólásokról, valamint alkalmazásukról

Az ismeretlen szerzőjű epikus költészet (másképpen: epikus népköltészet) általában egy mondatnyi terjedelmű alkotásai a közmondások, a szólások, a szóláshasonlatok, a találósok, a rigmusok, a jelszavak stb. Közülük – jelen dolgozatunkban – a szóláshagyomány e gazdag csoportjából teljességre nem törekedhetvén a **közmondásnak**, továbbá a **szólásnak** és a **szóláshasonlatnak** nevezett frazeológiai egységekkel foglalkozunk kiemelten, elsősorban anyanyelvpedagógiai cézzattal. A közmondásokról, valamint a szólásokról és a szóláshasonlatokról vallott nézetünket Szemerkenyi Ágnes nagy lélegzetű kutatásai nyomán alakítottuk ki. (SZEMERKÉNYI, 1988) Mindenképpen alapirodalomként hasznosítottuk O. Nagy Gábornak a mintegy húszezer magyar szólást és közmondást tartalmazó gyűjteményét. (O. NAGY, 1976) Az elmúlt évtizedek nyelvhasználatában végbement változásokat és a nyelvészeti kutatásokban elért eredményeket is figyelembe vette a Bárdosi Vilmos által irányított nyelvész munkaközösség, amikor megalkotta a szólások, helyzetmondatok és közmondások értelmező és fogalomkörü szótárát. (BÁRDOSI, 2003) Magam azért is forgattam szívesen ezt a közel 4000 címszavas, több mint 13 000 proverbiumot tartalmazó új kötetet, mert nemcsak tudományos igényű,

hanem a kiváltképpen gyakorlatias szempontjai miatt is könnyen tájékozódhatunk a benne közölt frazeológiai egységek között. Az oktatómunkában kiváló kalauzunk lehet ez a friss szemléletű szótár, mert egyértelműen küzd a nyelvünk fakulása és a szókincsünk nem minden esetben kedvező irányú változásai ellen, vagyis: színes változásában láttatja nyelvi hagyományaink e körét.

Az utóbbi idők forrásai szerint O. Nagy Gábor mind a *szólásmondás* (O. NAGY, 1957), mind a *szólás és közmondás* (O. NAGY, 1966) elnevezést használta. Szemerkényi Ágnes néprajzkutató a hazai és a nemzetközi szakirodalomban végzett körültekintő vizsgálatai nyomán arra a megállapításra jutott, hogy neveződjenek *proverbium*nak a szóláshagyomány kis terjedelmű, pontosabban annak az egy mondatnyi terjedelmű alkotásai „részben azért, mert olyan magyar kifejezést nem találunk, amely általános fogalomként helyesen és félreérthetetlenül lenne használható e műfaj jelölésére, részben pedig azért, mert a nemzetközi kutatás is ezt javasolja.” (SZEMERKÉNYI, 1988) Az itt idézett vélekedésekkel egyetértésben a hazai oktatási gyakorlatban a *közmondásokat*, a *szólásokat*, a *találósokat*, a *rigmusokat*, a *jelszavakat* stb. e bevett terminus technicusokkal említjük mi is. (H. TÓTH, 1998)

Mi a közmondás?

Anyanyelv- és irodalompedagógiai szempontok alapján magam így foglaltam állást erről a

- a) rövid terjedelmű,
- b) sokszor élcés, ironikus, gúnyolódó,
- c) a jelentést nem szó szerint értendő műfajról,
- d) a festői ábrázolás eszközeivel is élő,
- e) ritmikus, rímes szentenciáról,

amelynek a megértéséhez nem szükséges magyarázat: „Színhagyományozó költészetünk kisebb terjedelmű alkotásai között találjuk a közmondásokat. Néprajzkutatók szerint ezek mögött is valamikori esemény áll, vagyis egy-egy történet rajzolódik ki, ha mondjuk őket. Az eredeti történet azonban idővel elfelejtődik, teljesen a múlt homályába vész. A tanulság viszont megmarad, s átértelmeződik. A közmondás ismeretlen szerzőjű alkotás, állandósult mondat, amely közkeletű igazságot, életbölcsséget fejez ki leggyakrabban prózai formában, benne gyakorta az alliteráció is fokozza a zeneiség érzetét.” (H. TÓTH, 1998)

Mi a szólás és a szóláshasonlat?

Mindenekelőtt közösségi, színhagyomány útján terjedő alkotás. A terjedelme szókapcsolat, illetőleg mondat, lényegileg állandósult kifejezési formának nevezhető, amelynek a megértéséhez gyakran magyarázat szükségeltetik, vagyis hozzámendandó a maga (keletkezés)története. Általános egyetértés alakult ki abban a tekintetben, hogy nem jellemzi annyira tanító jelleg a szólást és a szóláshasonlatot, mint a közmondást. Műfaji tekintetben kevertnek mondható, mert epikus helyzetet, eseményeket idéz fel, miközben erkölcsi tanítást hordoz. Különösen a szóláshasonlat vonatkozásában ötlük szembe az egyszeri eseményre utalás mellett a magyarázat jelleg.

A szólásokban és a szóláshasonlatokban is gyakorta csendül rím. Stilisztikai szempontból egyrészt a párhuzamosság, másrészt a metafora, továbbá a szinekdoché szerepe a jelentős ezekben a műfajokban, mivel a szólás és a szóláshasonlat is példázat jellegű általánosítás. Megállapíthatjuk azt is, hogy olykor a találós kérdésekkel rokoníthatóak.

A proverbiumok e gazdag világból a közmondásokra, a szólásokra és a szóláshasonlatokra irányítottuk ez ideig és irányítjuk a továbbiakban is a figyelmet, mert azt tapasztaljuk, mintha megkopott volna a jelentőségük, mintha szűkült volna a használatuk köre napjainkban. Ebben a rohamos élőszóbeli kopásban, elfelejtésben a felgyorsult élettempót, a vártnál is erőteljesebben megmutakozó felszínességét, a múlttól való mind erőteljesebb elfordulást, a jelen pillanatnyi, vélt értékeinek a megragadását szokás emlegetnünk. Kétségtelen, hogy az életfor-

mák rohamos fejlődésén, változáson mentek s mennek keresztül, így a korábbi értékek megőrzésére, továbbadására, hagyományoztatására sajnos mind kevesebben vállalkoznak. Elsősorban az 1–4., továbbá még az 5–6. évfolyamokon használatos taneszközökben (= tankönyvekben, munkafüzetekben stb.) bukkanhatunk több-kevesebb közmondásra, szólásra és szóláshasonlatra. Érdekes és felettébb kíváncsú, sőt hasznos kutatásul kínálkozik annak a felderítése, hogy az egyes tankönyvcsaládok miféle proverbszerűségeket alkalmaznak, e műfajok közül nyelvünk ékkövei: a közmondások, a szólások és a szóláshasonlatok milyen gyakorisággal vannak jelen, melyek is ezek, s mi az adott tankönyvcsalád szerzőinek a szándéka a választott példamanyag felidézésén túl. Megkerülhetetlen annak a számbavétele is, hogy tanítóink mellett (elsősorban magyar-) tanáraink mikor, miért, miféle beszédhelyzetekben mondják, alkalmazzák, magyarázzák közmondásainkat, szólásainkat és szóláshasonlatainkat. Ne hallgassuk el a felvételi vizsgákon, a szemináriumi foglalkozásokon, a tanítási gyakorlatokon szerzett tapasztalatainkat arról, hogy alig fordulnak elő, vagy egyáltalán nem is találhatók a jelöltek szó- és írásbeli megnyilvánulásaiban az általunk most kiemelt proverbszerűségeket. A teendőink egyértelműek: példamutatóan, szenvedélyesen, a beszédhelyzetnek megfelelően, szégyenkezés nélkül élnünk kell közmondásaink, szólásaink, szóláshasonlataink szellemi, nyelvi, stilisztikai, erkölcsi értékeivel.

Miképpen barátkozhatunk a közmondások, a szólások és a szóláshasonlatok izgalmas világával? Természetesen sokféleképpen!

A negyedik évfolyamosoknak az alábbi tanító jellegű mesét (=fabulát) kínáljuk, amelyhez a szemelvény után olvasható közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat közöljük. Lehet válogatni: vajon melyik illik leginkább ehhez a történethez?

Miért alszik a medve télen?

Réges-régen történt, amit most itt elmesélek, egy tavasszal a világ leghatalmasabb rengetegének közepén. Valamennyi állat összegyűlt az erdei tisztáson, hogy megválasszanak valakit, aki a méhkaptárakra felügyel. A méhecskék ugyanis panasszal fordultak az erdő lakóihoz, hogy valamiféle ismeretlen tettes a távollétükben folyton dézsmálja a mézet.

Mindenki ott volt bizony, aki valamit is számított az erdőben. Ott volt az ezermester harkály, ott volt a róka, ott voltak az őzek, a farkasok, mert ebben a régi, mesebeli időben még békésen éltek egymás mellett valamennyien. Egy hosszú fülű nyuszi volt az értekezlet elnöke.

– Azért gyűltünk itt össze – pislogott álmosan –, hogy kinevezzük a méhkaptárak őrizőjét. Ugyan ki vállalkozna erre a megtisztelő feladatra közületek?

A meghívottak között ott volt természetesen Miska medve is, vadonatúj pompás barna öltönyében. A nyuszi kérdését néma csend követte, senki sem sietett jelentkezni, mert hiszen mindenki éppen eléggé el volt foglalva az erdőben.

– Nos hát, ha senki sem vállalja – dörmögte Miska medve –, én hajlandó vagyok meghozni ezt az áldozatot az erdő lakóinak kedvéért!

Az egybegyűlték közfelkiáltással nevezték ki Miska medvét az erdei mézek őrizőjévé. Méltóságteljesen, szorgalmasan látta el a feladatát – legalábbis ezt híresztelte magáról –, mert bárki merészkedett a méhkaptárak közelébe, mindenkit sorra elzavart. Mindez a nagy fáradság hiábavaló volt mégis, mert a méhek ismét elmentek az állatok tanácsához, és bejelentették, hogy érthetetlen módon mindennap kevesebb lesz a méz a kaptárakban. Egyben azt is kérték, hogy mielőbb sürgősen vizsgálják ki az ügyet.

Egy reggel három kiküldött: egy róka, egy nyúl és egy veréb, anélkül hogy erről Miskát értesítették volna, váratlanul megjelentek leltárt csinálni. A veréb előreröppült, s meghozta olyan nesztelenül, hogy Miska nem vette észre. Pedig, ha észrevette volna, biztosan abbahagyja a torkoskodást, mert talán mondanom se kell: ő volt ám a méhkaptárak dézsmálója!

A veréb sietve röppült vissza, és mindezt íziben közölte a rókával meg a nyuszival. Újra összehívták tehát az állatok tanácsát, és az összes állat jelenlétében megfosztották Miskát a mézőrzői tiszttségétől. Sőt büntetésből száműzték egész tavaszig a barlangjába, ott kellett tartózkodnia egész télen át – ezt a bölcs ítéletet hozták –, hogy semmiféle újabb kópéságot ne követhessen el öklеме.

Azóta alszik – mert mi mást tehetne? – a medve télen a barlangjában. Azonban hiába tiltották el a méztől, azért ő bizony mégis szereti, és amikor csak hozzájuthat, nem veti meg még ma sem. És ha csak teheti: jól a mézesköcsög alá néz manapság is ökelme.

*Sok lúd disznót győz.
Kecskére bízza a káposztát.
Jobb egy lúdnyak tíz tyúknyaknál.
Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra!
A hazug embert hamarabb utoléri, mint a sánta kutyát.*

Lássuk, miről is szólnak ezek a közmondások, szólások, szóláshasonlatok!

a) Sok lúd disznót győz. (= A gyengébbek, ha sokan vannak, ha jobban összefognak, legyőzhetik az erősebbet. Arról van szó ebben a közmondásban, hogy a sokaság legyőzheti, felülmúlhatja az egyetlen erőset.)

b) Kecskére bízza a káposztát. (= Éppen arra bíz valamely dolgot, értéket, aki pontosan ezt akarja megszerezni, ennek a megdézsmálására vágyódik. Felfogható ennek a közmondásnak a tartalma úgy is, hogy egy teljesen megbízhatatlan valakire bíz valami jelentőset a jóhiszemű megbízó. Érthetjük akképpen is, hogy egy megbízott valójában csak károkozó.)

c) Jobb egy lúdnyak tíz tyúknyaknál. (= Egyértelmű a mondategészben összehasonlított értékek közötti különbség, vagyis nem elsősorban a számasság, hanem a tartalmasság, a minőség a kívánatosabb, a fontosabb.)

d) Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra! (= Ez a közmondás arra int, hogy szerencsésebb, helyesebb a dolgokat azonnal, de legalábbis idejében elvégezni, elintézni. Szokás akként is vélekedni, hogy amit meg kell tennünk, azt legjobb azon melegében elvégeznünk.)

e) A hazug embert hamarabb utoléri, mint a sánta kutyát. (= A hazug, csalárd embert előbb-utóbb leleplezik. Az álnokság, a hamisság hamar fényre derül.)

A hatodik évfolyamosoknak a következő mondat adjuk, amihez a szemelvény után felsorolt közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat közöljük gondolkodásul. Vajon melyik proverbium illik legjobban erre az olvasmányra?

A kisbojtár

A Nyírségben történt, hogy a kurucok elfoglaltak egy falut. Ha elfoglalták, akkor a falu szélén mindjárt tábort is vertek.

A labancok pedig két ravasz kémeket küldtek a tábor felé, és a kémek az erdő sűrűjében éppen arról tanakodtak, hogyan kémleljék ki a kuruc tábort.

Az erdő mellett Misi, a kisbojtár legeltette a teheneket.

Amikor a sűrűből meghallotta a labancok suttogását, közelebb ment, a kémek pedig természetesen észrevették. De a két labanc csak kisfiúnak nézte Misi, és barátságosan szóltak hozzá. Megkérték, vezesse el őket a kurucok táborához, de úgy, hogy senki meg ne lássa a közeledésüket.

Jól van, Misi elvállalta a vezetést, és megindult a két labanccal a kurucok tábora felé. Vezette őket árkon-bokron át, és addig jöttek erre, haladtak arra, amíg végül a kisbojtár a két labancot II. Rákóczi Ferenc testőrei közé vezette.

A testőrök mindjárt foglyul ejtették a labancokat, és vitték őket a tisztek elé.

A tisztek kihallgatták a kémeket. Megtudták tőlük, hogy a labanc sereg a következő napon fog támadni.

Másnap aztán, amikor a labancok rohamra indultak, alvó kurucok helyett ugrásra kész sereget találtak. A kurucok körülfogták az egész sereget, és kit levertek, kit elfogtak.

Misit pedig kiüntették, felvették a seregbe, és jó katonát neveltek belőle.

*Aki másnak vermet ás, maga esik bele.
A jó pap is holtig tanul.
Két malomkő közt őrlődik.
Kicsi a bors, de erős.
Bízik benne, mint a kutyában a nyúl.*

Tekintsük át, hogy miről is vallanak a kijelölt közmondások, szólások, szóláshasonlatok!

a) Aki másnak vermet ás, maga esik bele. (= Aki másnak akar bajt szerezni, ezzel gyakran épp magát keveri vagy juttatja bajba.)

b) A jó pap is holtig tanul. (= Mindig tapasztal, tanul valami újat az ember. Senki sem olyan bölcs, hogy ne kellene még többet tanulnia, tudnia. Sokáig tanul valaki, mégis ostobán vagy tudatlanul vagy tanulatlanul hal meg. Sosem mondhatjuk, hogy már nincs szükségünk több tanulásra, mindig tanulhatunk valami újat.)

c) Két malomkő közt őrlődik. (= Kínos helyzetben van, mert két, egymással összeegyeztethetetlen köteletségének kell eleget tennie.)

d) Kicsi a bors, de erős. (= Kis termetű vagy jelentéktelennek tűnő, látszó ember is lehet erős, illetőleg tehetséges. Apró, jelentéktelen dolog, ügy is okozhat nagy nehézséget, kellemetlen helyzetet.)

e) Bízik benne, mint a kutyában a nyúl. (= Egyáltalán nem bízik benne. Ez gúnyos, tájji változat.)

Érdekes és fantázianyitogató játék – pontosabban szövegalkotással egybekötött fogalmazási gyakorlat – lehet egy-egy ritkán hallható közmondás, szólás vagy szóláshasonlat jelentésének a megformálása az általunk kitalált történet keretében. Vegyük például ezeket, s máris lendítsük be képzeletünket, majd vessük papírra a magunk szerkesztette mesét, mondát, esetleg legendát, de természetesen egy hangulatos elbeszélés is kikerekedhet a tollunk alól, vagy épp a számítógépünk billentyűzete segítségével.

*Addig tündöklök a hold, míg a nap helyére ér.
Akkor mondd, hogy hopp, ha átugrottad az árkot!
Egy jóbarát száz aryaft.
Embert tudománya mindenütt eltartja.
Ha a száját bevarrnák, talán a fülén szólna.
Késő a takarékosság, mikor üres az erszény.
Még lovad sincs, s már a kantárán búsulsz.
Mintha az ördög szabadult volna el!
Olyan sok a pénze, mint a pelyva.
Szorgalom gazdagság; henyélés szegénység.*

Mind tudjuk, gyakorta olyanok a közmondásaink, a szólásaink, a szóláshasonlataink, mintha találós kérdést olvasnánk. Szókincsfejlesztésül adjuk bőségesen ezeket a proverbiuumokat, majd közlünk bizonyos, általunk hangsúlyosnak ítélt témaköröket. Próbáljuk meg értelmezni a példatárat!

Ahol átmegegy egy katona, ott átmegegy egy sereg is. Ki mint vet, úgy arat. Egy fának ágai. Aki á-t mond, mondjon b-t is! Szereti, mint galamb a tiszta búzát. Ki a munkát kerüli, hasát meg nem töltheti. Zöldágra vergődik. Veszteg álló víznek, hallgató embernek nem kell hinni. Lesütött szeme is elárulja a tolvajt. Füllérből lesz a forint. Úgy még sosem volt, hogy valahogy ne lett volna. Farkasra aklot ne bízzál! Ahány ház, annyi szokás. Szerszám nélkül bocskort se fonsz. Port hintettek a szemébe. Jótettért jót várj! Két dudás egy csárdában, két asszony egy konyhában nem fér meg. Buta, mint a tük. Feje, mint egy hordó,

esze, mint egy dió. Majd kibújik a bőréből. Hetet-havat összehord. Idegen tollakkal ékeskedik. Szereti, mint a kutya a macskát. Elverték rajta a port. Cseberből vederbe.

Miután körültekintően értelmeztük az imént olvasottakat, a következő témakörökbe is rendezhetjük őket.

- a) Ember és közösség
- b) Életbölcesség
- c) Szellemi és testi tulajdonságok
- d) Beszéd
- e) Munka és gazdasági élet
- f) Erény és bűn
- g) Érzelemlátás
- h) Történelem

Mindenképpen javasoljuk, hogy legyen egy füzetünk, ahová feljegyezzük magunknak a különböző olvasmányainkból elének került közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat. Különösen Móra Ferenc, Tömörkény István, Tamási Áron vagy éppen Sütő András művei szolgálhatnak számtalan ismerős, esetleg ismeretlen, ezért kiváltképp becses példával. Természetesen más írók, költők is szívesen fordult az efféle egy mondatnyi életbölcességekhez stílusát pallérozandó.

Végezetül nem hagyjuk szó nélkül a napjainkban keletkező közmondás- és szólásféleségeket, főképpen a szóláshasonlatok körét. Az utóbbiakból szinte naponta bukkannak fel újabbak és újabbak. Ki ne hallotta volna már az ilyeneket?

Tele van, mint a feles busz. Elvan, mint a befőtt. Kopott, mint a gyöngygyűk. Stb.

Ám ha lehet, válogassunk inkább az évszázadok csiszolta nyelvi ékköveink közül!

IRODALOM

- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003: *Magyar szólástár* (Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára). Tinta Könyvkiadó, Budapest
- H. Tóth István 1998: *Hetedhét határban* (Irodalmi feladatgyűjtemény 10-11 éveseknek). Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged
- O. Nagy Gábor 1957: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Gondolat Kiadó, Budapest
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Szemerényi Ágnes 1987: *Közmondás, közmondásszerű szólás*. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon, K–Né.*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szemerényi Ágnes 1988: *Közmondás és szólás (proverbium)*. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest

